

УДК.811.161.3

БЫТАВЫЯ НАЙМЕННІ ЎСТАРЭЛАГА ХАРАКТАРУ

канд. філал. навук, дац. С.М. СТРУКАВА
(Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт)

У артыкуле прааналізаваны ўстарэлыя найменні бытавой сферы з мікрагрупы 'беларускі народны касцюм' з улікам комплексных дадзеных помнікаў пісьменнасці, лінгвагеаграфіі, этымалагічных і этнаграфічных звестак. Разгледжаныя намінацыі тэматычнага аб'яднання 'бытавыя найменні' у адносінах да сучаснай беларускай літаратурнай лексікі можна прадставіць як лексічныя гістарызмы. Паказан старажытны характар гэтых намінацый, які пацвярджаецца адлюстраваннем іх у старажытнарускіх і старабеларускіх помніках пісьменнасці, функцыянаваннем у шэрагу славянскіх моў з тоеснымі ці блізкімі значэннямі, лакалізацыяй у беларускіх дыялектах, дзе яны ўжо набылі гістарычны характар.

Уводзіны

Агульнавядомы факт, што гістарычная лексіка служыць спецыфічным адлюстраваннем культуры, традыцый, побыту беларускага народа, таму іх вывучэнне выклікае не толькі навуковы, але і культурна-гістарычны інтарэс.

Асноўная частка

Прааналізуем некаторыя ўстарэлыя найменні бытавой сферы, выкарыстаўшы комплексныя дадзеныя старажытнарускіх і старабеларускіх помнікаў пісьменнасці, лінгвагеаграфіі, этымалагічныя, а таксама этнаграфічныя звесткі, якія дапамагаюць больш поўнаму разуменню сэнсавай структуры слова.

Бурка. На Беларусі *бурка* як від мужчынскага адзення вядома з XVII стагоддзя: напачатку як адзенне для верхавой язды, з канца XIX стагоддзя пад уплывам гарадскога касцюма замацавалася ў сялянскім асяроддзі. Буркі насілі да 1950 года амаль ва ўсёй Беларусі (у некаторых мясцовасцях іх называлі *бурносамі*). Гэты тып мужчынскай вопраткі, абавязковым элементам якога быў башлык, надзявалі найчасцей у дарогу ў халоднае ці даждлівае надвор'е паверх кажуха ці світкі. Як правіла, буркі былі доўгімі, прамога крою, двухбортнымі, з адкладным каўняром, шырокім хлясцікам (радзей падпяразваліся поясам), з праразнымі кішэнямі (вертыкальнымі па грудзях, гарызантальнымі па баках), зашпільваліся на гузікі. Шылі іх з дамацканага валенага сукна карычневага, чорнага ці шэрага колераў. Святочныя буркі аздабляліся аблямоўкай, шнурком, дэкаратыўнай строчкай (штапам) і нашыўкамі з чорнага ці чырвонага сукна, тасьмы, пры гэтым з найбольшай выразнасцю ўпрыгожваўся башлык [12, с. 94].

Словам *бурка* называлі таксама жаночае адзенне, характэрнае для маларыцкага строю: шчыльную ўзорыстую спадніцу з паўшарсцянай валенай дамацканкі. Гэту ж назву мела і святочнае адзенне на Магілёўшчыне. Бурка вызначалася спецыяльным кроем і камбінаванай тэхнікай ткання: шылася з 4 – 5 полак, узоры на якіх выконваліся бранай, на шматнітовым фоне. Яна мела адносна кароткую даўжыню (закрывала калені) з запрасаванымі буйнымі складкамі, якія звычайна аздабляліся вытанчаным геаметрычным арнамантам з карычнева-чырвоных папяровых палос, што рытмічна чаргаваліся і заканчваліся больш шырокім дамінуючым шлякам па нізе [12, с. 94]. Як від жаночага адзення *бурка* была ва ўжытку да 1940-х гадоў.

Лексічная адзінка *бурка* рэгіструецца ў старабеларускіх помніках пісьменнасці: *шуба кунь*", *адамашкою чорного крыта, съ пугвицами; три камьки на золоте, а чотыри бурки* [3, II, с. 253]; *Запона, камки, бурки, плаць бурнатны*^s [там жа]. Адлюстроўваюць яе старажытнарускія тэксты пазнейшага перыяду: *У ямицика на возу досматривано: пара пистолетовъ съ олстрами, 2 войлока, да бурка черная, скрыня обита желл зомъ (1684 г.)* [6, I, с. 356].

Са значэннем 'сярмяга', 'мужчынская вопратка з брызенту', 'верхняя жаночая або мужчынская вопратка', 'розныя віды вопраткі' адзначаецца дадзеная намінацыя ў гаворках Гродзеншчыны. Вядома яна суседнім украінскай і рускай мовам са значэннем 'від лямцавага плашча ў казакоў і каўказскіх народаў'. Брукнер і Фасмер звязваюць яе паходжанне з прыметнікам *буры* ('бурая вопратка'). Іншыя этымолагі (Міклашыч, Гараеў, Локач) лічаць яе запазычаннем з персідскага *bärk* 'плячо' або з венгерскага *burok* ці з цюркскай мовы [13, с. 417]. А. Булыка схільны лічыць, што беларуская *бурка* паходзіць з польскага *burka* (XVII ст.), якое ў сваю чаргу з турэцкага *bur* [1, с. 52]. Мы прытрымліваемся апошняй версіі, якую падмацоўвае факт распаўсюджвання намінацыі *бурка* ў раёне гродзенскіх гаворак, на мяжы з польскай тэрыторыяй.

Чапец. Від галаўнога ўбору *чапец (павойнік)*, як вядома з этнаграфічных крыніц, выкарыстоўваўся ў якасці асновы пад намітку і як самастойны галаўны ўбор. Шылі чапцы з тонкага кужалю або сітцу, атласу. У кожнай мясцовасці ён меў свае асаблівасці крою, прыкладных дэталей, спосабаў павязвання. Найчасцей ён уяўляў сабой тып каптура з вушкамі, якія мелі дэкаратыўны ўзор, арнамент. Часам паверх чапца насілі хустку, павязваючы яе такім чынам, каб з-пад яе былі відаць узорныя вушкі. У Цэнтральнай Беларусі (клецкі строй) існаваў спосаб павязвання хустак цераз падбародак канцамі зверху [11, с. 249]. У Панямонні чапец як самастойны галаўны ўбор, які завязваўся пад падбародак, захоўваўся яшчэ на пачатку XX стагоддзя.

Слова *чапец* даўняга паходжання, аб чым сведчыць фіксацыя яго ў помніках старажытнарускай пісьменнасці: ст.-руск. *чепыць* [8, III, с. 1499]. У старабеларускіх помніках пісьменнасці слова *чепець* адзначаецца з XVI стагоддзя.

Са значэннем ‘лямцавая шапка, якую насілі жанчыны пад намёткай’ лексема *чепець* зафіксавана І.І. Насовічам у паўночна-ўсходніх беларускіх гаворках: *Стыдно тоби безь чепца ходзиць* [4, с. 692].

Гістарычны характар назва *чапец (чэпец, чэпэц)* ‘галаўны ўбор замужніх жанчын’ мае ў сучасных гаворках паўночна-заходняй часткі Беларусі і яе пагранічча (Расонскі, Астравецкі, Валожынскі, Навагрудскі, Шчучынскі, Пружанскі р-ны): *Чапец я відзіла ў сваёй мамы, уперадзі, як брызгулі з нітак робленыя; Чапэц бабы насілі, чапец шылі з палатна; Чапцы насілі. Як выходзіць замуж – чапец адзяюць; Старыя бабы і коптуры носылі, чапцы клалі* [7, V, 401]. У межах гэтых жа гаворках (Зэльвенскі, Валожынскі, Пінскі р-ны) і сумежных з імі (Варэнскі, Шальчынскі, Ігналінскі р-ны (Літва)) слова набыло новыя пераносныя значэнні: (анат.) ‘брыжэйка’ (*Адбіраем чапцы [сала] з кішак* [7, V, с. 401], ‘слой нутранага сала, які пакрывае ўсе кішкі і трыбушок, здор’, ‘плацэнта, послед’ [там жа]. З апошнім значэннем гэта слова рэалізуецца ў складзе ўстойлівага выразу *радзіцца ў чапцу* (параўн. літ. *Нарадзіцца ў кашулі (у сарочцы)* – пра шчаслівага чалавека [7, V, с. 401].

Параўн. руск. *чепец, чепёчица* ‘майстрыха, якая шые чапцы’, укр. *чепець* ‘сетка на галаву (у мяшчанак), ‘другі жалудак у жывёл’, славен. *čepes* ‘чапец’, сербскахарв. *чэпац* ‘род жаночага чапца’, чэшск. *čepes* ‘чапец’, польск. *czepiec* ‘тс’, ‘другі жалудак жывёл’, ‘чапец’, верхнелуж *čepk*, ніжнелуж *serc*, дыял. *žerp* ‘жаночы чапец’, балг. *чепіци* мн. ‘башмакі’.

Праславянскае па паходжанні слова *чапец (*šerъsь)* этымолаг Бернекер збліжае з літоўскім *kerùre* ‘капялюш’, латышскім *seriņe* ‘капялюш, шапка’, з грэчаскім *δχέτας* ‘пакрывала, коўдра, дах’, *δχέτη* ‘коўдра, абарона, прыкрыццё’ [5, II, с. 63]. Ранейшыя спробы зблізіць слова з сярэднялацінскім *sarra* ‘від галаўнога ўбора’ устарэлі. Міклашыч, Брукнер бачаць ступень чаргавання слова *šerъsь* з польскім *szarka* ‘шапка’ [10, IV, с. 333]. Сабалеўскі лічыць, што слова гэта спачатку з’явілася ў чэхаў, а ад іх разам з самім прадметам перайшло ў іншыя славянскія мовы [5, II, с. 63]. Праабражэнскі, а ўслед за ім і Фасмер адхіляюць спробу Сабалеўскага вывесці рускае слова *чепец* з польскай мовы, паколькі *чепыць* сустракаецца ў старажытнарускай мове яшчэ ў дамангольскі перыяд (засведчана у “Епитолии на римляны”) са значэннем нейкага віду адзення (наўрад ці шапка), сказаць цяжка [5, II, с. 63].

Саян. Гэты від адзення, пашыраны ў Падняпроўі ў XIX – пач. XX стагоддзя, уяўляў сабой андарак, сшыты з безрукаўкай (ліфам). Ліф-гарэст пры гэтым меў вузкія плечавыя шлейкі і глыбокі выраз проймы, шылі яго звычайна з больш тонкай самаробнай (шарсцяной ці льняной) тканіны або з пакупных аксаміту, саціну, шоўку, інш. У Падзвінні саян шылі з ільняных узорных, пярэстатканых, часта набі- ваных тканін пераважна сіняга колеру. Па сваёй канструкцыі саян, такім чынам, набліжаўся да звы- чайнага сарафана [11, с. 174]. На Беларусь саян трапіў, відаць, з Заходняй Еўропы, дзе быў верхнім адзеннем феадальнай знаці і духавенства ў XVI – XVIII стагоддзях (шылі яго з аксаміту, парчы, сукна пераважна чорнага, сіняга, шэрага колераў; складаўся з дзвюх частак – шчыльнага ліфа з лямкамі або кароткімі рукавамі і фалдзістага нізу).

Ужыванне лексічнай адзінкі *саян* засведчана з XVI стагоддзя ў Гародні, з XVII стагоддзя – у Смаленску і Магілёве.

Намінацыя *саян* ‘суконная спадніца з касніком, андарак’ вядома сучасным усходнемагілёўскім гаворкам (Бялынкавіцкі, Крычаўскі р-ны): *Мой саян яшчэ пеўне вынасіць дзьве зімы: Ныбрала сукна, купіла галёнаў і пашыла сабе саян, а андарак ня носіць* [2, с. 402]. З аналагічным значэннем ‘даматканая спадніца; андарак’ рэгіструецца яна ў беларускіх гаворках Польшчы (Чыжэўская гмін): *Прыжджалі до нас скуольсь якіесь мушчыны і старыя саяны куплялі. Тэпэр саянуов почти нікто нэ носіт, можэ пара старых бабуов в ціелуй околіці* [там жа]. На Віцебшчыне *саян* называе паўсуконную тканіну: *Ткалі саяны: аснова – кужаль ці бумага, а патыкалася воўнай прядзенай* [7, IV, с. 380].

Як устарэлая намінацыя лексема *саян* ‘сарафан з фарбаванай тканіны хатняга вырабу’ значыцца ў рускай мове. Са значэннем ‘высокая юбка з падцяжкамі, рамянімі’ ведаюць яе цвярскія, смаленскія гаворкі, у курскіх гаворках, як і ў беларускіх, *саян* – ‘ніжняя юбка’.

Заўвага. У мінулым манастырскіх саян з былых Курскага, Льгоўскага, Фацежскага ўездаў жартаўліва называлі *саяне* (адз. *саян*). Этымалаг Абрамаў звязвае гэту назву з адзеннем куран – *саянам*, які яны насілі з горадасцю. Меркаванне Сабалеўскага адносна паходжання яе ад уяўнага *сае* замест *себэ* ўяўляецца ўстарэлым [10, с. 567 – 568].

Усходнеславянскімі мовамі слова *саян* было запазычана праз польскае пасрэдніцтва (ст.-польск. *sajan* ‘кароткі салдацкі кафтан’) з італьянскай мовы: іт. *saio* ‘простая фуфайка, салдацкая курткі’ < лац. *sagum* ‘салдацкі плашч’ [10, с. 567]. Дапушчальна пасрэдніцтва сярэдневерхнянемецкага *sei(en)*, сярэдне-ніжнянемецкага *sagen* ‘шарсцяная тканіна’ з французскага *sagon* ‘плашч’ (ст.-франц. *saie*) [там жа]. З усходнеславянскіх моў лексічная адзінка трапіла ў літоўскую мову: літ. *sajōnas, sejōnas, siōnas* ‘спадніца, летняе жаночае адзенне’.

Існуюць і іншыя погляды на паходжанне гэтага слова. Так, Франкель, Абрамаў лічаць, што *саян* паходзіць з турэцкага *saja*, што, на думку Фасмера, немагчыма, паколькі апошняе само ўзыходзіць праз новагрэчаскае *δάριον*, мн. *δάρια* да лацінскага *sagum* [10, III, с. 567].

Гарсэт. Доўгі час гарсэт – від адзення ў выглядзе безрукаўкі – быў састаўной часткай народнага касцюма беларускіх жанчын. Апаналі яго паверх кашулі да святочнага ўбору. У XIX – пач. XX стагоддзя спецыяльныя краўцы шылі гарсэты на падшыўцы з даматканых і фабрычных (сацін, тонкае сукно, шарсцянка, танныя гатункі парчы, аксаміт, шоўк) тканін чорнага, фіялетавага, сіняга, блакітнага, чырвонага, малінавага колераў. Спераду зашпільвалі гарсэт на гузікі ці гаплікі або зашнуроўвалі тасёмкай, стужкай, шнуром (адсюль лакальная назва гэтага віду адзення – *шнуроўка*; параўн. іншыя лакальныя назвы: *станік, кітлік*). Па сваім кроі гарсэты былі неаднастайныя: кароткія (не дасягаюць таліі), прамыя, нагадваюць ліф (турава-мазырскі, капыльска-клецкі строі); доўгія, прышытыя да спадніцы (краснапольскі, давід-гарадоцка-тураўскі строі); прыталеныя з адразной баскай у кліны ці фальбаны (дамачацкі, калінкавіцкі, навагрудскі, ляхавіцкі строі [12, с. 145]. Гарсэты цэнтральнай Беларусі, усходняга і заходняга Палесся вызначаліся яркім мастацкім афармленнем. Дэталі ўпрыгожання гэтага адзення былі пампоны і мохрыкі, касцяныя драўляныя, металічныя, плечыны са шнура гузікі, нашыўкі і аблямоўкі з каляровай тасьмы, тканін, скуры, галуна, паскі карункаў, а таксама ўзорыстае натыканне. Асноўны дэкор канцэнтраваны на грудзях, праходзіў па краях проймы, гарлавіны, полаў, нізу баскі, уздоўж канструкцыйных ліній. У арнаменце вышывак пераважалі паліхромныя раслінныя ўзоры – кветкі валожкі, сцяблінкі бяроз, лісце [12, с. 145].

Намінацыю *гарсэт* па традыцыі захоўваюць гаворкі паўночна-заходняй часткі Беларусі (Віленскі, Чэрвеньскі, Барысаўскі, Іўеўскі, Астравецкі, Шчучынскі р-ны) з трыма значэннямі ‘кабат’ (*Гарсэты старыя бабы насілі: як былі маладымі, то насілі г’арсэт жычкамі* [тасёмкай] *рукава выкладзены, жычкай зашнуроўваецца і хораша* [7, I, с. 430], ‘безрукаўка, станік’ (*Гарсэт старушкі насілі – кужолны ці шарачковы: Гарсэт шылі з шарачку суконенькага; Кладзецца каптан, а наверх – гарсэт; Гарсэт насілі паверх сарочкі; Гарсэт – без рукаў жыкетка* (там жа)), ‘гарсэт’ (*Быў такі пояс з костачкамі, называлі гарсэт* [там жа]. З апошнім значэннем лексічная адзінка *гарсэт* зафіксавана І.І. Насовічам: *Наша паненка усёгды в’ гарсеці ходзіць* [4, с. 110].

Слова *гарсэт* запазычана беларускай мовай з польскай (польск. *garset*), куды трапіла з французскай (франц. *corset*) [12, III, с. 65]. Значэнне гэтага слова ‘састаўная частка беларускага народнага жаночага касцюма ў выглядзе безрукаўкі’ устарэла. На базе замацаваўшагася ў моўнай практыцы значэння ‘шырокі пругкі пояс, які носяць пад сукенкай для сцягвання таліі і надання стройнасці фігуры’ у слове развілася тэрміналагізаванае значэнне і яно пачало выкарыстоўвацца як медыцынскі тэрмін – ‘бандаж, які носяць на верхняй частцы тулава пры захворванні або скрыўленні пазваночніка’ [9, II, с. 34].

Заклучэнне

Разгледжаныя намінацыі тэматычнага аб’яднання ‘бытавыя найменні’ у адносінах да сучаснай беларускай літаратурнай лексікі можна прадставіць як лексічныя гістарызмы (*чапец, саян, бурка*) і семантычныя гістарызмы (*гарсэт*), для апошніх характэрна выпадзенне з семантычнай структуры ўстарэлага значэння ці значэнняў (у нашым выпадку – гэта ‘жаночая безрукаўка’) і патэнцыяльнае набыццё імі новага пераноснага значэння ці значэнняў (*гарсэт* ‘від пругкага пояса’ → *гарсэт* ‘медыцынскі бандаж’).

Старажытны характар гэтых намінацый пацвярджаецца адлюстраваннем іх у старажытнарускіх і старабеларускіх помніках пісьменнасці, функцыянаваннем у шэрагу славянскіх моў з тоеснымі ці блізкімі значэннямі, лакалізацыяй у беларускіх дыялектах, дзе яны ўжо набылі гістарычны характар.

ЛІТАРАТУРА

1. Булыка, А.М. Даўнія запазычанні беларускай мовы / А.М. Булыка; рэд. А.І. Жураўскі. – Мінск: Навука і тэхніка, 1972.
2. Бялькевіч, І.К. Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны / І.К. Бялькевіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1970.
3. Гістарычны слоўнік беларускай мовы / АН БССР, Ін-т мов-ва імя Я. Коласа; гал. рэд. А.І. Жураўскі. – Мінск: Навука і тэхніка, 1883. – Вып. II.
4. Насовіч, І.І. Слоўнік беларускай мовы / І.І. Насовіч. – Мінск: БелСЭ, 1983.
5. Преображенский, А.Г. Этимологический словарь русского языка: в 2-х т. / А.Г. Преображенский. – М.: ГИС, 1959.
6. Словарь русского языка XI – XVII вв. / АН СССР, Ин-т рус. яз.; отв. ред. С.Г. Бархударов. – М.: Наука, 1975. – Вып. I.
7. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй часткі Беларусі і яе пагранічча: у 5-ці т. / Ю.Ф. Мацкевіч [і інш.]; пад рэд. Ю.Ф. Мацкевіча. – Мінск: Навука і тэхніка, 1984. Т. IV; 1986. – Т. V.
8. Срезневский, И.И. Словарь древнерусского языка: в 3 т. / Предисл. Г.А. Богатовой. – Репринт. изд. – М.: Книга, 1989. – Т. III.
9. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5-ці т. / Пад гал. рэд. К.К. Атраховіча. – Мінск: Гал. рэд. БелСЭ, 1987. – Т. II.
10. Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка: в 4 т. / М. Фасмер; пер. с нем. и доп. О.И. Трубачёва; под ред. и с предисл. Б.А. Ларина. – 2-е изд., стер. – М.: Прогресс, 1987. – Т. III, IV.
11. Цітоў, В.С. Народная спадчына. Гістарычныя шляхі і этнакультурныя стасункі / В.С. Цітоў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1994.
12. Этнаграфія Беларусі: энцыклапедыя. – Мінск: Навука і тэхніка, 1989.
13. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы / АН БССР, Інстытут мов-ва імя Я. Коласа. – Мінск: Навука і тэхніка, 1987. – Т. I.

Паступіў 20.03.2006